

Daniel Haiduc

Discurs și umor la Petronius

Discourse and humour in Petronius' opera

Abstract: *Although they acknowledged the primacy of the Greeks in literature, the Romans always prided themselves on the fact that satire belongs to them, and Petronius's Satyricon is undoubtedly one of the most important works of the genre. There are, however, shared opinions about the quality of humor practiced by Petronius, for example some of them highlighting the multitude of allusions to people or events contemporary with the author, key elements of a juicy and coarse humor meant to entertain a narrow audience composed of people who were able to immediately recognize the cultural references used, and others mainly focusing on the banquet scene in order to discover inside that primitive and universal humor of making fun of the other, which resonates so well with both the ancient reader and the contemporary one. But for us today, the humor of Satyricon can be also found in recognition of certain patterns of thought or behavior that have been perpetuated since ancient times until today.*

Cuvinte-cheie: *umor, satiră, parodie, teatru, comedie, roman*

Keywords: *humour, satira, parody, theatre, comedy, roman*

Atitudinea critică față de defectele morale și prezentarea lor sub formă umoristică, umorul popular, a fost o caracteristică a tuturor civilizațiilor, chiar dacă ea nu s-a manifestat ca o practică literară conștientă decât odată cu civilizația greacă. Comedia atică, încolțită din exuberantul komos al sărbătorilor dionisiace¹, apare investită încă de la început cu atributele satirei și criticii morale², Aristofan susținând că satira este menită mai întâi să-i facă pe oameni să râdă și apoi să gândească. Nu și pe Platon, care acuza comedia că aduce tulburare sufletului, umple de ridicol oameni și zei deopotrivă, coboară spre vulgaritate și strică echilibrul psihic³, fără a observa că umorul evoluase deja, de la simpla plăcere primitivă a râsului de ceilalți, către o formă incipientă de autoironie, condiție esențială a cunoașterii de sine pe care se pare că o înțelegea bine nimeni altul decât Socrate.

Deși au recunoscut întâietatea grecilor în literatură, romanii s-au mândrit întotdeauna cu faptul că satira le aparține. Quintilian este cel care declară cu mândrie că

1. Huizinga 1980, pag. 144

2. Panaitescu 2003, pag. 47

3. Silvestru 1988, pag. 12

„satira este în întregime a noastră” (*satira tota nostra est*). Însă genul este, la romani, cel puțin la început, foarte permisiv, poemele cu conținut moralizator fiind adesea însoțite de elemente dramatice de tip pantomimă, dialog, muzică, joc de scenă⁴. De altfel, există opinii

conform cărora termenul satura dat acestor creații vine de la o farfurie în care sunt amestecate diverse alimente, adică, pe scurt, de la ghiveci. Totuși satira are, pe lângă satura romană, și un punct de plecare grecesc, anume lucrările filosofului și scriitorului Menip din Gadara care tratase, cândva în secolul III î.Cr., într-o formă liberă și hazlie, probleme de etică, ba chiar criticase caustic erorile filosofilor și emfaza oratorilor din vremea sa, pornind probabil de la prezumția că el ar fi fost perfect. Poate și din acest motiv a reușit să piardă paternitatea satirei ce-i poartă numele, satira menipee, în favoarea scriitorului și savantului roman Marcus Terentius

Varro, cel care, deși a avut ghinionul să lase posterității doar fragmente dintr-o operă apreciabilă, a reușit să ne convingă de valoarea ideilor sale, normele compoziționale propuse servind drept model tuturor urmașilor săi, inclusiv Seneca și Petronius.

Înainte de a ne ocupa de Petronius, să subliniem faptul că, în buna tradiție oratorică, romanii au glosat destul de mult pe marginea teoriei discursului, inclusiv a umorului, începând cu *Rhetorica Ad Herennium*⁵, un manual de artă oratorică plin de învățături de bun simț, în care se arată, printre altele, că „[tonul] glumeț⁶ poate, în anumite circumstanțe, să provoace un râs decent și onorabil”⁷ (*iocatio est oratio quae ex aliqua re risum prudentem et liberalem potest comparare*). În celebra sa lucrare *De oratore*, Cicero s-a preocupat îndeaproape de valențele umorului, analizând capacitatea vorbelor de duh de a crea efecte retorice într-o pledoarie fără a afecta autoritatea discursului. Astfel, marele orator, pentru care nici un efort nu era prea mare atunci când trebuia câștigată o dispută verbală, ne transmite o lungă listă a modalităților de a fi amuzant: „Dacă ascultătorii au obosit deja de atâta ascultat, vom începe cu ceva care ar putea provoca râsul: o fabulă, o poveste plauzibilă, o caricatură, o inversiune ironică a sensului unui cuvânt, o ambiguitate, o insinuare, o persiflare, o naivitate, o exagerare, o recapitulare, un joc de cuvinte, o întorsătură neașteptată, o comparație, o poveste romantică, o anecdotă istorică, un vers, o provocare sau un zâmbet de aprobare îndreptat spre cineva”⁸ (*Si defessi erunt audiendo, ab aliqua re quae risum movere possit, ab apologo, fabula veri simili, imitatione depravata, inversione, ambiguo, suspicione, inrisione, stultitia, exsuperatione, collectione, litterarum mutatione, praeter expectationem, similitudine, novitate, historia, versu, ab alicuius interpellatione aut adrisione;*).

4. Petronius 1991, pag. 7

5. Lucrare atribuită lui Lucius Cornificius, dar și lui Cicero.

6. Cicero a stabilit patru tonuri posibile ale unei conversații: demn, explicativ, narativ și glumeț.

7. *Rhetorica Ad Herennium*, III.13

8. Cicero, *Rhetorica Ad Herennium*, I.6

Urmașul lui Cicero, Quintilian, ține să-l completeze, ba chiar să-l și critice uneori, susținând, ca un practician serios al umorului de bună calitate ce era, că „glumele bazate pe natura lucrurilor au mai mult spirit și sunt mai elegante”⁹ (*Acriora igitur sunt et elegantiora quae trahuntur ex vi rerum*). Într-adevăr, Quintilian este mai sistematic decât Cicero, în lucrarea sa *Institutio Oratoria*, el dedicând subiectului un întreg capitol¹⁰ sub numele *De risu*. Discipolul său, Pliniu cel Tânăr, își aduce și el aportul la teoria umorului, punând pe seama naturii umane înclinația spre divertisment, fără însă a amesteca glumele sau farsele cu ocupațiile serioase. El sfătuiește pe oratorii vremi să compună și poeme hazlii deoarece, observase el cu interes, „uneori glumele aduc faimă nu mai puțină decât lucrările serioase”¹¹ (*hi lusus non minus interdum gloriam quam seria consequuntur*).

Despre avantajele faimei, Petronius, ca și Seneca sau Ovidiu, știa foarte bine. Ceea ce a aflat însă ulterior, pe propria piele, a fost că faima nu este întotdeauna cel mai bun lucru de urmărit atunci când împăratul pe care îl slujești, în cazul său Nero, posedă un simț al umorului mai special, direct proporțional cu talentul poetic și invers proporțional cu încrederea în cei din jur. Petronius a fost, fără îndoială, unul din favoriții împăratului și se spune că și-ar fi îndeplinit conștiincios îndatoririle oficiale până să fie arestat și acuzat de trădare. Ceea ce nu știm sigur este dacă *Satyricon* a contribuit în vreun fel la căderea în dizgrație a „arbitrului eleganței” sau dacă acesta a fost doar victima uneltirilor de palat ale lui Tigellinus. Pe de o parte, ar fi greu de crezut că cercul de prieteni care cunoștea textul ar fi putut să-l ferească de urechile împăratului. Pe de altă parte, indiferent de momentul la care a fost făcut public, atunci când Petronius a fost supus rechizitoriului, romanul său satiric a putut fi cu ușurință interpretat retrospectiv ca fiind injurios la adresa lui Nero, dacă mai era nevoie de un capăt de acuzare în plus, deoarece el conținea, afirmă cunoscătorii, o mulțime de referințe, mai mult sau mai puțin directe, la obiceiurile și caracterul omului din fruntea imperiului.

În ce privește umorul din *Satyricon*, părerile sunt împărțite. Pentru unii cercetători, aluziile la adresa unor persoane sau evenimente contemporane autorului (inclusiv la adresa lui Nero), completate de o abordare originală, pentru acele timpuri, a personajelor, descrise în detaliu din punct de vedere al înfățișării, discursului sau comportamentului, constituie cheia unui umor suculent și grosier, menit să distreze o audiență restrânsă alcătuită din prieteni și, în general, din persoane capabile să recunoască imediat referințele culturale folosite. Pentru alții, *Satyricon*-ul, în ciuda numelui său, nu este o satiră, ci mai degrabă o imitație a unora dintre vechile comedii grecești în care erau povestite faptele satirilor și zeităților grotești ale spațiului elenistic. Această concepție ridică din start câteva întrebări. Este ideea unui cuplu de homosexuali promiscui care fac turul Mediteranei amuzantă doar datorită referințelor la poveștile sentimentale ale unor iubiți ideali care își caută perechea? Depinde umorul din *Satyricon* de capacitatea cititorului de a vedea textul ca o parodie la romantismul grec? Probabil că nu. Encolpius și Giton sunt amuzanți pentru că reușesc să contrazică în mod direct normele și valorile culturale și sociale convenționale ale lumii mediteraneene. Pentru cititorul roman, peripețiile lor ar fi trebuit să pară intrinsec

9. Quintilian, *Institutio Oratoria*, VI.3.57

10. Capitolul III din cartea a VI-a

11. Pliniu cel Tânăr, *Epistulae*, VII.9.10

amuzante, fără a fi nevoie de invocarea vreunei referințe literare exterioare¹².

Există și abordări mai savante, care propun realizarea unor conexiuni literare ale lucrării lui Petronius cu alte opere celebre ale latinității, spre exemplu cu Eneida lui Vergiliu. Juxtapunerea dintre febra eroică a lui Eurialus, unul din eroii troieni, și situația patetică a lui Encolpius ar fi, în acest caz, nu doar plină de umor în sine, ci ar crea și o

anumită disonanță comică între categoriile literare ale epicului și romanului¹³. Simplificând puțin lucrurile, un cititor care gustă acest umor este un cititor care înțelege aluziile literare ale lui Petronius, dar și incapacitatea personajului său de a se ridica la înălțimea lor, și râde de Encolpius cu un sentiment satisfăcător de superioritate¹⁴. Înțelegem astfel de ce această cheie de interpretare este atât de ofertantă. Pentru că umorul născut din râsul pe seama celui alt rezonază foarte bine și cu cititorul antic, și cu cel de astăzi, este un umor în aceeași

măsură primitiv și universal. Și înțelegem și de ce, atunci când este vorba de *Satyricon*, umorul este descoperit în primul rând în scena petrecerii din casa lui Trimalchio. Pentru că toți participanții sunt, ca să ne exprimăm într-un limbaj corect politic, „încercați” din punct de vedere intelectual și cultural. Cu alte cuvinte, este un simpozion al idioților¹⁵.

Apare însă o problemă nouă. Pentru cititorul modern, acest tip de umor funcționează bine doar atunci când reușește să rămână un observator extern, neimplicat, care tratează cu egal interes, sau dezinteres, de pe o poziție superioară, toate personajele, căutând permanent imaginile, gesturile sau vorbele care să-l facă să râdă. Însă folosirea persoanei I, complexitatea personajului principal și talentul narativ al lui Petronius sunt elemente de natură să inițieze o anumită implicarea cititorului în poveste prin forțarea adoptării unei perspective subiective. Din acest motiv, faptul că destui cercetători nu găsesc prea mult haz în scena ospățului nu este întâmplătoare. De la arhitectura labirintică a casei lui Trimalchio și până la ritualurile complicate puse în scenă pentru participanți, totul favorizează ruperea de realitate, alunecarea într-un fantastic seducător și în același timp manipulator, în care sclavii, mâncarea și arta se amestecă, nimic nu este ceea ce pare, iar oaspeții, prinși în capcană, nu se pot sustrage participării la un spectacol care are ca unic scop amuzamentul gazdei. Trimalchio se întreacă în a face farse tuturor, servitorilor

12. Prag 2009, pag. 44

13. *Ibidem*, pag. 58

14. Severy-Hoven 2014, pag. 13

15. Prag 2009, pag. 38

și oaspeților deopotrivă, iar cititorul modern, pierdut printre ei, dezorientat de decorul în continuă mișcare și lipsit de referințele culturale necesare înțelegerii mecanismelor subtile ale societății în care s-a trezit aruncat, nu prea mai are chef de răs.

Există însă suficiente alte motive de amuzament în *Satyricon*. Nu putem să nu zâmbim măcar atunci când Trimalchio este descris ca „un om tare de soi, care are în tricliniu un orologiu și un trâmbițaș tocmit să-i vestească la fiecare ceas cât a pierdut din viață”¹⁶. Sau când oaspeții săi sunt întâmpinați la intrare de un sclav a cărui unică sarcină este să le strige „cu piciorul drept”¹⁷. Sau când aflăm că cei doi profesori ai școlii de retorică se numesc Agamemnon și Menelau, conducătorii greci din războiul troian. Sau când o femeie este descrisă astfel: „Pe fruntea sa asudată curgeau la vale pâraie de acacia și între ridurile de pe obraji zăcea atâta fard încât puteai crede că ai de-a face cu un perete dărăpănat pe care-l dă gata pentru totdeauna o furtună”¹⁸. În fine, nu putem să nu ne imaginăm succesiunea de gaguri care se înșiră cinematografic în scena de la han: „S-a răsturnat și masa, împreună cu argintăria, iar o cupă, căzută întâmplător de sus de tot, a spart capul unei slujnice care sforăia pe un pat. Lovită năprasnic, ea a scos un răcnet care a trădat pe hoți și totodată a trezit o parte dintre bețivani. Sirienii aceia veniți la pradă, după ce au priceput că au fost prinși asupra faptului, s-au azvârlit la picioarele unui pat, amândoi în aceeași clipă, încât ai fi zis că se înțeleseseră dinainte, și au început să sforăie, ca și cum ar fi dormit acolo de când lumea”¹⁹.

De fapt, pentru noi, umorul acestor fraze nu provine doar din imaginile pe care le creează ci și din recunoașterea unor tipare de gândire sau de comportament care n-au dispărut în 2000 de ani de civilizație. Este un umor în care ne putem regăsi, căruia îi lipsește superioritatea copilărească a râsului de ceilalți dar care poartă cu sine reflecția senină a cunoașterii de sine, o ironie peste timp la adresa naturii umane de care Quintilian ar fi fost mândru. Cât despre Petronius, seriozitatea cu care scriitorul roman s-a străduit să angajeze, pentru prima dată în proză, toate modalitățile literare imaginabile pentru ai face pe cititorii săi să râdă confirmă, o dată în plus, faptul că, atunci când era vorba de umor, romanii nu glumeau.

Bibliografie

Cicero 1964

Cicero, Marcus Tullius, *Ad C. Herennium. De ratione dicendi*, Traducere de Harry Caplan, London: William Heinemann Ltd. 1964

Conte 1996

Conte, Gian Biagio, *The Hidden Author: An Interpretation of Petronius' Satyricon*, University of California Press, 1996

Huizinga 1980

Huizinga, Johan, *Homo ludens*, London: Routledge 1980

Petronius 1991

16. Petronius 1991, pag. 60

17. *Ibidem*, pag. 66

18. *Ibidem*, pag. 57

19. *Ibidem*, pag. 56

- Gaius Petronius Arbiter, *Satyricon*, Chișinău: Hyperion, 1991
Prag 2009
- Petronius, A Handbook*, (coordonată de Prag, Jonathan, Repath Ian), Blackwell Publishing, 2009
Severy-Hoven 2014
- Severy-Hoven, Beth, *The Satyricon of Petronius*, Norman: University of Oklahoma Press, 2014
Silvestru 1988
- Silvestru, Valentin, *Umorul în literatură și artă*, București: Meridiane 1988
Smith 1975
- Smith, Martin S., *Petronii Arbitri - Cena Trimalchionis*, Oxford: Clarendon Press, 1975
Star 2012
- Star, Christopher, *The Empire of the Self*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2012
Rankin 1971
- Rankin, H. D., *Petronius the Artist*, Haga: Martinus Nijhoff, 1971
Rimell 2004
- Rimell, Victoria, *Petronius and the Anatomy of Fiction*, Cambridge: Cambridge University Press, 2004